

Отримано: 25 серпня 2021 року

Прорецензовано: 6 вересня 2021 року

Прийнято до друку: 20 вересня 2021 року

e-mail: annakostenko1971@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2021-11(79)-91-94

Костенко Г. М. Своєрідність вираження дейксису у науково-технічному тексті. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2021. Вип. 11(79). С. 91–94.

УДК: 811.111'42

**Костенко Ганна Миколаївна,**  
кандидат філологічних наук, доцент,  
Національний університет «Запорізька політехніка»

## СВОЄРІДНІСТЬ ВИРАЖЕННЯ ДЕЙКСИСУ У НАУКОВО-ТЕХНІЧНОМУ ТЕКСТІ

*Стаття присвячена визначенню дейктичних елементів, переклад яких залишається недостатньо систематизованим, особливо на прикладі науково-технічних текстів. Метою роботи є дослідження дейксису у текстах англійської мови, визначення його лінгвістичних й екстралінгвістичних особливостей та його переклад українською. Новітній погляд на дейкис полягає в розумінні його як універсальної категорії, яка функціонує на всіх рівнях мови. Це явище допомагає зрозуміти автора, виокремити для себе найважливішу інформацію та орієнтуватися у просторі та часі. Автор прагне не лише до об'єктивного й логічного, а й переконливого, орієнтованого на читача подання матеріалу. Дейктичні слова допомагають встановити контакт з читачем, що безпосередньо пов'язано з втіленням основної комунікативної функції наукового тексту – функції повідомлення.*

**Ключові слова:** дейкис, дейктичні елементи, простір та час, комунікація.

**Anna Kostenko,**  
PhD of Philological Sciences, Associate Professor,  
Zaporizhzhia Polytechnic National University

## THE ORIGINALITY OF EXPRESSING DEIXIS IN THE SCIENTIFIC AND TECHNICAL TEXT

*The article is devoted to defining deictic elements, the translation of which remains insufficiently systematized, especially on the example of scientific and technical texts. The aim of the work is to study deixis in English texts, to determine its linguistic and extralinguistic features and to translate it into Ukrainian. The latest view of deixis is to understand it as a universal category that functions at all linguistic levels. This phenomenon helps to understand the author, to isolate the most important information and to navigate in space and time. The specifics of personal deixis in the scientific and technical literature are based on the relationship of transmission-reception of information between the author (addresser) and the reader (addressee) at the extralinguistic level. As follows from the analysis of examples, the text of a scientific article expresses not only the intellectual content – information about the facts and their theoretical justification, but also the author's will to attract the reader's attention, to bring them to accepting the author's point of view. The use of 2nd person as a deictic element is subject to the task of implementing the author's pragmatic guidelines. In expressing his/her opinion, s/he aims to make the statement less categorical, leaving it open to the reader's judgment. Deictic words help to establish contact with the reader, which is directly related to embodying the main communicative function of a scientific text – the function of communication.*

**Key words:** deixis, deictic elements, space and time, communication.

Сучасний етап розвитку лінгвістики характеризує підвищення інтересу науковців до проблем мовної комунікації та, зокрема, темпорального дейксису, що вказує на один з основних компонентів мовленнєвої ситуації (час), який є необхідним для здійснення комунікації. До мовних елементів, семантика яких пов'язана з комунікацією, насамперед, відносять дейктичні елементи й засоби суб'єктивної модальності – егоцентричні елементи, тобто слова і вирази, орієнтовані на «я» мовця в момент мовлення. Кожен мовець виступає у ролі суб'єкта, маркуючи об'єкти у створеному світі. Просторово-часові та предметні показники слугують для репрезентації у мові відношень суб'єкта до інших, а також предметів, часу й простору. Ці відношення відповідають типам дейксису. Однак часто провести між ними межу досить непросто – часовий і просторовий дейкис об'єднують у хронотопічний, рольовий дейкис розглядають як один із випадків більш широкого явища – предметного дейксису, але останній буває проблематично відрізнити від просторового.

Таким чином, актуальність роботи визначається широким застосуванням дейктичних елементів, важливістю та специфікою цього роду діяльності, і хоча вивченням специфіки дейктичних елементів займається велика кількість досвідчених філологів та лінгвістів (У. Чейф, Дж. Лайонз, Т. В. Булигіна, В. З. Дем'янков, О. В. Падучева, О. М. Вольф), саме переклад цих одиниць залишається недостатньо систематизованим. Метою роботи є дослідження дейксису у текстах англійської мови, визначення його лінгвістичних й екстралінгвістичних особливостей та його переклад українською.

Новітній погляд на дейкис полягає в розумінні його як універсальної категорії, яка функціонує на всіх рівнях мови. У трактуванні Дж. Лайонза, дейкис визначається як питання просторово-часового положення у контексті висловлювання, яке створюється самим актом висловлювання та участю в ньому партнерів мовлення [4, с. 327]. До подібного тлумачення близький і підхід Ч. Філмора: він вважає дейктичними одиницями мови такі лексичні та граматичні одиниці, які допомагають побачити крізь певний соціальний контекст, ідентифікувати в ньому учасників акту спілкування, їх розташування в просторі, час здійснення цього акту спілкування. Принципово важливим є те, що, на думку цього лінгвіста, «дейкис відображає таку категорію, як позиція, точка зору спостерігача» [9, с. 66]. Універсальність категорії дейксису підкріплена низкою факторів. По-перше, універсальними є поняття, на яких базується дейкис (простір і час як загальні форми існування матерії). По-друге, вказівна функція дейксису властива будь-якій мовній системі. По-третє, універсальним є фактор спостерігача, який створює когнітивну основу багатьох мовних понять.

Проте існує багато відмінних поглядів на природу та функції дейксису. Деякі семантичні теорії розглядають дейкис як екзотичну, відмінну від усіх інших мовну одиницю, значення якої не залежить від контексту і конситуації. Насправді ж широке коло мовних одиниць містить дейктичний компонент. Дослідженню ступеня дейктичності деяких частин мови

присвячені роботи О. В. Падучевої [5], О. Л. Ерзинкян [2], Н. А. Сребрянської. Так, на думку останньої, ядро цього поля утворюють особові займенники і займенникові прислівники місця і часу. Сюди ж належать деякі прикметники з просторовим значенням (наприклад, *right/left, front/back, far/near* тощо), прикметники з часовим значенням минулої, майбутньої та одночасної з іншою дії (наприклад, *previous, next, premature, current* тощо). Дейктичне значення мають дієслова руху та прийменники з просторовим значенням. На периферії вказівного поля знаходяться одиниці змішаного типу номінації (наприклад, ситуативність значення слова *neighbour*) [6, с. 2].

Отже, дейктичним змістом може наповнюватися будь-яка мовна одиниця. Більше того, навіть граматичні категорії мають відповідний ступінь дейктичності. Для них можна змодельовати функціонально-семантичне поле, ядром якого, безумовно, будуть категорії особи, часу, виду, таксису.

Часовий (темпоральний) дейксис – це процес розташування мовцем (адресатом, автором) складників того, про що він повідомляє (учасників, фактів, подій тощо), на осі часу, який мислиться скерованим із минулого в майбутнє: минуле завжди позаду, майбутнє – попереду. Це так звана модель часу «подорожнього» [1, с. 123]. Часовий дейксис є одним зі способів референції, за допомогою якого описані в тексті події локалізуються щодо певного екстралінгвістичного центру часової орієнтації («дейктичного центру»). Часовий дейктичний центр знаходить вираження, насамперед, в тій граматичній точці відліку, яка укладена в дієслівних формах часу і синтаксичних конструкціях з певним темпоральним значенням [8, с. 12]. Мовні засоби, які використовують для дейктичної часової локалізації, можна поділити на лексичні та граматичні. Аналізуючи тексти на технічних блогах можна виокремити найбільш застосовані засоби вираження темпорального дейксису у трьох часових площинах:

1) слова, що вказують на передування дії відносно певної точки відліку та формують мікрополе передування: *ago, formerly, previously, yesterday, eve, forego, recent, past*;

2) слова, що вказують на одночасність дії з певною точкою відліку та формують мікрополе одночасності: *today, now, recently, tonight, nowadays, contemporary*;

3) слова, що вказують на слідування дії відносно певної точки відліку та формують мікрополе слідування, наприклад, *after, next, tomorrow, afterwards, then, late, follow, subsequent, soon*.

Як бачимо, темпоральний дейксис можна розглядати в трьох різних площинах. По-перше, з точки зору синтаксису, темпоральний дейксис представлений певними лексико-граматичними класами мовних виразів, які комбінуються з певними часовими формами дієслова. По-друге, як об'єкт семантики дейксис є особливим способом референції, співвіднесеності певних мовних одиниць з екстралінгвістичним світом. Нарешті, мовні значення дейктичних одиниць прагматичні, тобто пов'язані з мовною ситуацією, комунікативним наміром мовця, когнітивними здібностями комунікантів.

При персональному дейксисі використовуються спеціальні дейктичні засоби. До них відносяться займенники, що вказують на учасників комунікативного акту: мовця і адресата мовлення (займенники 1-ої і 2-ої особи). Маркери персонального дейксису не відображають соціальне становище між комунікантами. Функцію позначення соціального статусу виконують маркери соціального дейксису.

Термін «соціальний дейксис» іноді використовується у дослідженнях категорії ввічливості в різних мовах. Наприклад, в українській мові вибір між займенниками 2-ої особи однини *ти* і *Ви* зумовлений, частково, відносним соціальним статусом мовця і адресата. Це явище не пов'язане з власне дейксисом і поява соціального дейксису, ймовірно, пов'язана лише з тією обставиною, що категорія ввічливості часто відображається у дейктичних елементах, особливо особових займенниках [7, с. 7]. Категорія ввічливості в англійській мові не проявляється за допомогою займенників 2-ої особи однини, як, наприклад, в українській мові. Займенник *you* має універсальне значення.

Соціальний дейксис існує окремо від трьох основних компонентів (особа, місце і час) у системі координат орієнтації суб'єкта, але він показує, наскільки різними є соціальні рівні учасників комунікації, щоб показати відносини у суспільстві через комунікативний акт. Загалом, соціальний дейксис швидше відноситься до сприйняття рівнів відносин між людьми, ніж до інформації. Відносний соціальний дейксис є дейктичним вказівним посиленням на будь-яку соціальну характеристику референта, крім будь-якої класифікації референтів або дейктичних посилень на соціальні відносини між мовцем і адресатом. Отже, соціальний дейксис є вказівним виразом, що використовується для позначення певного соціального статусу.

В англійській мові значення, які передають дейктичні маркери персонального дейксису, закодовані у вживанні займенників. Персональний дейксис – визначальний для окреслення жанру автобіографії, адже виражає авторську позицію, з погляду (перспективи) якої проводиться оповідь. Персональний дейксис включає у себе вказівку на учасників мовленнєвого акту – мовця і адресата; він не називає їх, а тільки вказує на них. Персональний дейксис не має нічого спільного із задачею інформації соціального характеру. Цю функцію виконує соціальний дейксис. Маркери соціального дейксису представлені, в свою чергу, не займенниками, а певними лексичними одиницями, які відображають реалії соціальної ситуації.

В основу специфіки персонального дейксису в науково-технічній літературі покладені відношення передавання-прийому інформації між автором (адресантом) і читачем (адресатом), що розгортаються на екстралінгвістичному рівні. Цей комунікативно-пізнавальний процес, що передбачає знання обома учасниками екстралінгвістичної реальності, пов'язаної з їх дослідницькою діяльністю, відбувається, головним чином, за допомогою публікацій у спеціальних технічних блогах [3, с. 13].

На відміну від природної розмовної мови, де той, хто володіє певною інформацією і бажає її повідомити іншим, позначає себе займенником «я» і постає в ролі джерела повідомлення, в мові науки така побудова повідомлення, де автор дослідницької роботи позначав би себе особовим займенником однини, трапляється дуже рідко. Експліцитне вказування на мовця обмежується порівняно небагатьма випадками інклюзивного й ексклюзивного застосування займенників 2-ої особи множини *we, our*. Вони мають місце в таких ситуаціях. Автор, виявляючи скромність, поєднує себе з тими, кому адресується повідомлення (інклюзивна форма *we*).

Наприклад: *We need careful measurements. – Нам потрібні ретельні вимірювання.*

*With the present sources, we can expect to obtain better resolution. – З нинішніми джерелами, ми можемо очікувати на отримання ліпшого рішення* [11].

Дейксіс першої особи не обмежується лише вказуванням на суб'єкт висловлювання, але й передбачає інших осіб, зокрема, тих, хто сприймає інформацію, вважаючи її цікавою або корисною. У такому співвідношенні виявляється специфіка наукового тексту, незважаючи на експліцитність вираження, вказування на особу-суб'єкт дискурсу фактично неоднозначне, поєднує в собі й дейксіс 2-ої особи і дейксіс неозначено-особового характеру. Множина означає тут не множинність, а необмеженість.

При передачі й прийнятті інформації часто виникає необхідність, обмежитися лише припущенням про те, що якась діяльність, результати чи факти можуть (чи могли б) мати місце. Мабуть, тому форми вираження припущення мають порівняно більше поширення в науковому тексті. Значення припущення створюється конструкціями, морфологічна структура яких складається з модального дієслова, що містить у собі сему «припущення» (*can, could, may, might, would*), і інфінітиву смислового дієслова. Дейксіс 2-ої особи має неприховане вираження в подібних висловлюваннях, що відображують суб'єктивне ставлення автора до матеріалу, який він викладає, при цьому займенник 2-ої особи множини завжди використовується ексклюзивно.

Наприклад: *We can only say that it has considerable anionicity.* – Ми можемо тільки сказати, що він володіє значною аніоністю.

*We might expect to see a clear effect* – Ми могли б сподіватися на чіткий ефект [10].

Для створення ефекту спілкування, особистого контакту між автором і читачем, відтворення бесіди між ними в наукових статтях може використовуватися інклюзивна форма займенників *we, our*, а також лексико-синтаксичні конструкції з дієсловом *let*, що виражають спонукання до спільної дії. Інклюзивне використання займенників *we, our* трапляється тоді, коли описуються етапи роботи, яка висвітлюється в даній статті, коли автори не просто подають певні відомості про свою діяльність, а ніби пропонують читачеві взяти участь в дослідженні. З цією метою в сполученні із займенником *we* можуть використовуватися дієслова мислення (*derive, determine, compare, consider, find*), дієслова, що поєднують у своїй смисловій структурі значення того, хто передає й хто приймає інформацію (*discuss, explain, demonstrate, show etc.*), а також дієслова, які звертаються до спільного досвіду автора й читача (*recognize, remember, recall, etc.*).

Наприклад: *We derive now an alternative expression.* – Виведемо тепер альтернативний вираз.

*We shall show that the projections...* – Покажемо, що проєкції...

*We recall that the maximum...* – Нагадаємо, що максимальна...

В англійських науково-технічних статтях, технічних блогах трапляється вказування на суб'єкта дискурсу (автора), що виражається конструкцією, яка складається із займенника 2-ої особи множини в об'єктному відмінку (*us*) і дієслова *let*. Ця лексико-синтаксична структура означає спонукання, що стосується групи осіб, яка включає суб'єкт мовлення й того (тих), кому вона адресується, тобто спрямованість дії одночасно на автора й на читача.

Слід підкреслити, що ця конструкція використовується переважно в науково-теоретичних статтях у значенні спонукання читача до виконання певних розумових операцій (*let us consider, assume, suppose, note, etc.*), які на думку автора є необхідними. Наприклад: *To conclude let us note that...*

Підкреслимо, що в оглядових статтях, в яких відтворено ретроспективний погляд на певні наукові пошуки, ця конструкція практично не використовується. У науковому тексті особа автора відступає на другий план, залучаючи одержувача інформації в процес передавання – приймання відомостей, що передбачає взаємну активність як адресанта, так і адресата. У процесі написання наукової праці автор завжди враховує фактор адресата, орієнтуючись на певну групу читачів. З урахуванням цього, авторська настанова на читача може виражатися як експліцитно, так і імпліцитно. Як спосіб експліцитного вказування на адресата пряме звертання до читача за допомогою займенника 2-ої особи *you* нетипове в літературі цього спрямування. Авторська прагматична настанова реалізується за допомогою вираженого займенником *you* залучення читача в систему своїх доказів, а актуалізацією тих елементів висловлювання, які можуть здійснити найбільший вплив на читача, активізувати його інтелектуальні реакції, спрямувавши їх потрібним авторів шляхом.

Однією з мовних категорій, якій притаманна яскраво виражена комунікативна спрямованість, є категорія спонукальності. Ця мовна категорія виражає волевиявлення, що спонукає до дії, яка на думку суб'єкта мовлення є необхідною або бажаною. Крім конструкції *let + us + інфінітив* дієслова бажаної дії, яка містить пряме вказування одночасно на адресанта і адресата, у текстах наукових статей використовується вказування на адресата висловлювання, виражене морфологічно – за допомогою наказового способу.

Спонукальне речення виражає зміст дії, яку бажає суб'єкт мовлення, тобто програмує діяльність адресата висловлювання. У науковому тексті наказовий спосіб є дуже поширеним при викладі проблеми, теорії або послідовності дій у ході експерименту, коли читач запрошується до виконання деяких необхідних з точки зору автора розумових або механічних операцій.

Наприклад: *Consider a plasma system.* – Розглянемо плазмову систему.

*Heat the sample.* – Нагріти зразок [11].

Як випливає з аналізу прикладів, в тексті наукової статті виражається не лише інтелектуальний зміст – інформація про факти і їх теоретичне обґрунтування, але й воля автора, спрямована на те, щоб привернути увагу читача, підвести його до сприйняття авторської точки зору. З цією метою використовуються різні способи звертання до читача, в тому числі й за допомогою прямого спонукання до дії. Такий спосіб вказування на 2-у особу відповідає науковому стилю, де основна увага приділяється не особі або адресату мовлення, а діям, які вони виконують.

Поряд із займенниками 1-ої і 2-ої особи в систему засобів суб'єктивного вказування входять також займенники 3-ої особи, які відрізняються здійснюваними в тексті вказівними функціями. Займенники 1-ої та 2-ої особи визначають початок просторово-часових координат, в яких займенники 3-ої особи можуть виникати й бути зрозумілими. З цієї ж причини перші використовуються для первинного вказування, тобто виконують власне дейктичну функцію, тоді як останні – для вторинного. Займенники 3-ої особи забезпечують семантичну зв'язаність дискурсу, виконуючи в тексті роль внутрішньо-структурного вказування (анафоричного зв'язку).

До складу мовних засобів імпліцитного вказування на суб'єкт/адресат висловлювання входять, наприклад, звертання автора до читача шляхом непрямого спонукання останнього до дії, коли акцентується не особа діяча, а сама діяльність або

її результати, які перебувають у центрі уваги в дослідницькій роботі. Непряме спонукання виражається синтаксичною конструкцією, що являє собою складнопідрядне речення з підрядним, залежним від іменника, дієслова або прикметника, що означає волевиявлення (*demand, require, propose, recommend, promise, require, suggest; necessary, desirable, etc.*).

Наприклад: *That feature keeps the car in its lane, even though Tesla requires drivers to at least keep their hands on the wheel. – Ця особливість утримує автомобіль на своїй смузі, хоча Tesla вимагає від водіїв принаймні тримати руки на кермі.*

*In January, Musk (again on Twitter) promised the cars would take more control in three to six months. – У січні Маск (знову в Twitter) пообіцяв, що машини будуть більш контрольовані за три-шість місяців [13].*

Подібні непрямі спонукання мають інклюзивний характер, тобто спрямовані одночасно й на автора, і на читача, охоплюючи невизначене коло зацікавлених осіб. Цим пояснюється їх висока частотність в наукових текстах, оскільки вони якнайкраще узгоджуються з узагальненістю й знеособленістю текстів цього типу, дозволяючи разом з тим спрямовувати читача на сприйняття авторської точки зору.

У розглянутих випадках вказування на особу здійснюється опосередковано: на першому місці опиняється не сам діяч, а очікувана від нього дія. Цей спосіб адресації до читача широко використовується в науковій прозі, оскільки забезпечує досягнення прагматичного ефекту без експліцитного вказування на адресанта/адресата, що відповідає специфіці наукового стилю.

До засобів імпліцитного вказування на особу-суб'єкт дискурсу належать також вказівні займенники *this/these, that/those*, функціонування яких в мовленні засноване на близькості/віддаленості до мовця. Демонстративи дозволяють авторові націлити читача на певний елемент в тексті. Звертаючись до тексту, читач стає учасником цієї ситуації й використовує вміщені в ньому вказівні слова як власні орієнтири для розуміння думки автора. Вказівні займенники є основним засобом оформлення як дійсничного вказування, так і анафоричних зв'язків. За допомогою анафоричного висловлювання автор ніби запрошує читача не переключати увагу на інший об'єкт, а затримати її на раніше позначеному об'єкті. Загострюючи таким способом увагу читача, автор полегшує йому сприйняття відомостей, що передаються, і виконує тим самим, принцип співробітництва в комунікації між ним і адресатом.

Використані анафоричні демонстративи встановлюють логічний зв'язок між різними, часто досить поширеними, відтинками тексту, забезпечуючи чіткий, послідовний виклад матеріалу у відповідності до специфіки наукового стилю. У функції логічної зв'язки вказівні займенники також використовуються як засіб актуального членування тексту з метою виділення найважливіших у смислово-відношенні моментів викладу. Поряд з ідентифікуючою функцією, демонстративи, залишаючись членами бінарних опозицій, можуть диференціювати елементи висловлювання. Завдяки притаманній їм здатності вказувати на об'єкт в сукупності всіх його властивостей, демонстративи забезпечують точний і економний виклад наукового тексту.

Отже, можна зробити висновок, що дейксив та дейктичні маркери допомагають зрозуміти автора, виокремити для себе найважливішу інформацію та орієнтуватися у просторі та часі. Висловлюючи свою думку, він має на меті пом'якшити категоричність висловлювання, залишаючи його відкритим для читачького судження. Автор прагне не лише до об'єктивного й логічного, а й переконливого, орієнтованого на читача подання матеріалу. Дейктичні слова допомагають встановити контакт з читачем, що безпосередньо пов'язано з втіленням основної комунікативної функції наукового тексту – функції повідомлення.

#### Література:

1. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики. Львів : ПАІС, 2010. 336 с.
2. Ерзинкян Е. Л. Дейктическая семантика слова. Ереван : Изд. ЕГУ, 1988. 172 с.
3. Ерзинкян Е. Л. Временной дейксив в семантике разных частей речи. *Вестн. общ. наук АН Армян. ССР*. Ереван, 1978. № 12(21). С. 21–32.
4. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика : Введение / пер. : И. Б. Шатуновский, В. В. Морозов. Москва : Языки славянской культуры, 2003. 399 с. (Язык. Семиотика. Культура).
5. Падучева Е. В. Высказывание и его соотносительность с действительностью. Москва : Языки русской культуры, 1985. 376 с.
6. Сребрянская Н. А. Статус дейктических проекций в художественном тексте. *Вестник ВГУ. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация»*. 2005. № 1. С. 21–32.
7. Тупикова С. Е. Дейктические показатели в этикетных высказываниях. URL : <http://www.sitim.sitc.ru>.
8. Чаплина С. С. Текстобразующая функция категории темпоральности в немецком языке : на материале кратких газетных сообщений : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки». Белгород, 2010. 27 с.
9. Fillmore C. Lectures on Deixis. Berkeley : University of California, 1971. 90 p.
10. Boyd S. Apple services are growing, hardware slowing. URL : <https://gigaom.com/2016/07/27/apple-services-are-growing-hardware-slowng/>.
11. Computer peripherals and printers. URL : <http://www.computerweekly.com/resources/Computer-peripherals-and-printers>.
12. Raphael J. R. 'Artificial intelligence' has become meaningless marketing jargon. URL : <http://www.computerworld.com/article/3183140/android/samsung-bixby-artificial-intelligence.html>.
13. Williams B. Elon Musk gives Tesla drivers more cowbell with speed boost and automatic parking. URL : <https://mashable.com/article/tesla-autopilot-80-mph>.